

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАБУ ЖАНА ТЕРГӨӨ СӨЗДӨР ЖӨНҮНДӨ

Макалада кыргыз тилиндеги табу, же тергөө сөздөр жана лакап аттар тилдик жактан иликтөөгө алынып, лексикалык-семантикалык топторго бөлүнүп каралды. Чыгармалардагы колдонулган табу, тергөө сөздөр жана оозеки кепте чакан чөйрөдө колдонулган сөздөр мисалга алынды. Изилдөөгө жана талдоого алынган аттардын айрымдары жалпыланып берилди.

Кыргыз элинде байыртадан жаратылыштан, табияттан коркунуч алып келет деген сезимде түшүнүктөрдү башка сөздөр менен алмаштырып атап келишкени белгилүү. Бул түшүнүк кыргыз тилинде табу деген термин аркылуу берилет. Табу – полинезия тилдеринен алынган, кыргыз тилинде «өзгөчө белгиленген» деген маанини билдирет [3, 136]. Бул түшүнүк элдин аң-сезими менен байланыштуу болот. Кыргыздардын жаратылышка карата ой жүгүртүүсү, дүйнө таанымы күчтүү болгон. Табу табияты боюнча түздөн-түз атоого жакын турат. Ал эми бул болсо, анын эл үчүн коркунучтуу жана ыйык туюлган нерселердин атын атагандыгы менен шартталган.

Табу сөздөр элдин коомдук-социалдык абалы менен тыгыз байланышта болгондуктан, көбүнчө оозеки чыгармаларда, эпостордо, улуу адамдардын кептеринде учурайт. Ошентип, табу сөздөр аркылуу кыргыз элинин өткөн доордогу жашоо-турмушунан, үрп-адаттарынан жана көз караштарынан маалымат алууга болот.

Кыргыз тилинде табунун калдыгы катары тергөө иретинде айтылган сөздөрдү эсептөөгө болот [3, 138]. Тергөө сөздөрдүн пайда болушуна социалдык, гносеологиялык жана психологиялык себептер өбөлгө түзгөн. Этнограф А.Акматалиев белгилегендей, «элибиздин үрп-адаттары менен каада-салттары мазмуну боюнча бай келет. Аларда адам турмушунда колдонулуучу нерселердин бардыгы камтылган. Алардын ичинен негизгиси болгон адептүүлүк салтыбызда негизги орунда турган. Кыргыз элибизде улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо – адеп-ахлактуулуктун негизги белгиси болуп саналган. Салтыбыздагы тергөө да сыйлагандыктын бир белгиси болгон» [1, 23].

Кыргыз элинин байыртадан сакталып келе жаткан салттарына ылайык, адамдын, жер-суунун жана уруулардын аттарын тергеп айтуу бүгүнкү күндө да кездешет. Табу, же тергөө сөздөр кыргыз тилинин синонимдерин пайда кылуучу ички булактарга кирет, көпчүлүк учурларда тилдеги синонимдик катарларды да пайда кылат. Бирок айрым учурларда табу дайыма эле синонимди пайда кыла албайт, көпчүлүк учурда нагыз түшүнүктүн аты аталбай калат.

Жашоо-турмуштун агымына жараша адамдардын аттары иштеген ишине, жүргөн жүрүм-турумуна, кулк-мүнөзүнө, кебете-кешпирине ж.б. карата лакап аттары да пайда болгон.

Кыргыз тил илиминин ономастикасында антропонимдер менен эле катар лакап аттар да тиешелүү деңгээлде изилдөөгө алынбай келди. Жылдардын өтүшү, муундардын алмашышы менен лакап аттары да, адам аттары да унутулуп, эмне себептен ушундай коюлгандыгы белгисиз бойдон калып келди. Ошол себептен, ар бир адамдын өзүнчө лакап аттарын изилдөө теориялык жана практикалык жактан да чоң кызыгууну жаратат.

Кыргыз тилинде адам аттарынын сөздүгү толук түзүлө элек. Ар бир адамдын лакап аты да атоо функциясын аткарат. Алар көбүнчө күндөлүк турмушта жашоочулардын оозеки кебинде колдонулат.

Орус окумуштуусу Л.М. Шетинин лакап аттар тууралуу мындай деп жазган: «Адамга берилген, же коюлган ысым ал адамдын толук касиетин, анын жүзүн ача албайт. Ошондо ага кошумча өзгөчөлүк белгисинин касиетин билдирүүчү лакап аты көмөккө келет. Лакап ат – эң байыртадан сакталып калган ысымдардын генетикалык булагы, ономастикалык категория. Лакап аттардын семантикасы атты алып жүрүүчүлөрдүн белгилерине туура келет. Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин лакап аттар башкы образ катары оозеки элдик салт катары жашап келет» [4, 73].

Кыргыз тилинде лакап аттардын көпчүлүгүнүн келип чыгышы кыргыз элинин тарыхындагы окуяларга, үрп-адат салттарына байланыштуу болгон. Мисалы, жаңы келген келин кайындарын, улуу-кичүүлөрдү өз аттары менен атай алган эмес, ал тергөө сөздөр менен тергеп айткан: Шоопур кайним, Мугалим бала, Догдур кыз ж.б.

Байыртадан кыргыздарда кичинекей балдарга көз тийбесин деген максатта алардын атын көпчүлүккө билгизбей, жашырып башка лакап ат менен аташкан. «Манас» эпосунда Манасты бала чагында өтө тентек чыккандыктан, Чоң Жинди деген лакап ат менен аташкан. Душмандар баланынын аты Манас экенин билишсе, аны жок кылып коюшат, - дешкен.

Лакап аттардын арасында адамды басынткан аттар да болгон: Аюу, Түлкү, Кыйшык, Чымкоргон, Төкөр, Сокур, Коңкош, Каракыз, Чолок, Черный, Чымчык, Карга, Карышкыр ж.б.

Бир эле адамдын бир канча лакап аты болушу мүмкүн. Мисалы, баланын өз аты Нурболот, үйүндө Нуке, ал эми достору Шуулдак деп коюшат.

Лакап ат адамдын өзүнө гана эле эмес, анын үйбүлөсүндөгү ар бир адамдарга карата да айтылып калышы мүмкүн. Мисалы, Тракторист ата.

Султангазы ата айылга биринчи жолу тракторду айдап келген аймактагы атуул катары айыл тарыхында калган. Ошол окуядан улам, анын өз аты көп айтылбай айыл аймагында жашаган элдер тарабынан «Тракторист ата», балдарын «Тракторист атанын балдары», келиндерин «Тракторист атанын келиндери», кыздарын «Тракторист атанын кызы, кыздары», - деп тергеп аташат. Тракторист атанын балдары да техникага жакын болуп, үч уулу тең совет мезгилинде чарбада трактор, машина айдап, алдыңкы механизаторлордон болушкан.

Лакап ат дайыма эле адамга тиешелүүлүгүн сактап кала албайт. Коомдун өзгөрүшү менен ал аттар бир канча жолу өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн.

Лакап аттар укумдан-тукумга, муундан-муунга сейрек сакталчу көрүнүш. Анткени, лакап аттын мүнөздүү өзгөчөлүгү аны алып жүрүүчүлөрдүн тике байланышынын болгондугунан улам пайда болгон. Мисалы, Советский көчөлөр (классташ окуучуларга карата), Жданов көчөлөр, Забылкелер, Обкомгородоктогулар, Кашка-Суулук мугалимдер, Кирпичныйдагы окуучулар, Жол-Колоттуктар ж.б. Азыркы мезгилде Россия, Казакстан, Түркия жана башка жактарга барып иштегендерге карата Казагым, Орусум, же Орус ж.б. лакап аттар да кеңири учурайт.

Лакап аттар адамга кээ бир учурда ыңгайсыздыкты пайда кылат жана кабыл алган адам тарабынан таарыныч жаратышы мүмкүн. Ошондуктан, кемсинтүү, басынтуу маанисинде келип чыккан аттар талаш-тартыштан, пикир келишпестиктен, кайым айтышууда жана бетме-бет сүйлөшүү учурунда колдонулат. Мисалы, Карга, Карышкыр, Кузгун – булар «жырткыч, жегич, алкымы чоң адамдарга» карата эл арасында коюлган лакап аттар.

Негинен, лакап аттар официалдуулуктан эмес, шарттуу түрдөгү фамилияларынан пайда болот. Айрым лакап аттар ысымдардан, же фамилиялардан (же уруу аттарынан) келип чыгышы ыктымал. Мисалы, Болот Шер (Болот Шерниязов), Нурлан Насип (Нурлан Насипбеков), Мерген Турган, Тата Улан ж.б.

Чогултулуп-топтолгон факт-материалдарды лексикалык-семантикалык жагынан шарттуу түрдө төмөнкүдөй топторго бөлүп кароого болот:

1) *дене мүчөсүнө карата*: Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов биринчи жолу манасчы Тыныбек Жапый уулуна барганда, чачы алынган башы тоголок бала болгон, ошондо манасчы зээндүү балага карата шакиртин ушундайча атаган), Балык ооз (оозу балыктыкына окшош болгон), Төкөр (буту ооруп, сылтып баскандыктан), Сокур (көзү чалыр болгон), Чолок (согушта колу жарадар болгон), Капыш, Кыйшык (мойну кыйшык болгон), Коңкош (чоң мурун), Такырбаш (чачын дайыма алдырып жүргөндүктөн), Узун (бою узун жигит болгон), Узун бут, Узун жеңе (бою узун), Топчу мурун (мурду топчуга окшош болгон), Чунак кулак (Балбай баатырдын кулагын жуушаң кайчы менен кесип салгандан кийин ушундай аташкан), Кодоң (бою кичинелигинен) ж.б.;

2) *сырткы келбети, өзгөчөлүктөрүнө карата*: а) чачынын өңү, жүзү – Тармал (чачы тармал болгондуктан), Одуванчик (чачы каакымга окшош болгондуктан) ж.б.

Бул топко кирген ылакап аттар кайсы бир нерсеге, же жандуу затка окшоштуруунун, салыштыруунун негизинде пайда болот: Сулуу жеңе (чырайлуу), Сары чийкил (сары киши), Аппак жеңе (бети тунук), Апакай (ак жүздүү), Көккөз (кой көз), Коңкош (мурду чоң), Коңко (мурду кырдач келип чоң болгондуктан), Өлөкай, Орус аба (орусчаны мыкты билгендиктен), Чылпак аба (кичинесинде көзү чылпактап, көп ооруганда эркеттенден калган), Черный (өңү кара киши болгон), Орус (чачы да, өңү да сары болгондуктан), Кара кемпир (өңү кара тору келген аялдардын ролун аткарган элдик актер), Каракыз (бою узун, кара тору, кымча бел кыз болгон), Кызылбет (кызыл жүздүү болгон); б) *сырткы келбети*: Чандик, Көлтөш (толук келгендигинен), Куурчак жеңе (бою кичине, арык болгондуктан), Пончик (толук), Кер (бою узун, керилип баскандыктан), Чоңмурун (мурду чоң болгон) ж.б.;

3) *айырмалоочу белгисине, көндүм-адатына, адамдын өзгөчөлүгүнө карата*: Моргай (көзүн көп ирмегенинен), Ышкырык (көп ышкыргандыгынан), Жылма (көп ишти акырын, билгизбей тымызын, жылма бүтүргөндүгүнөн), Жажигалка (эки элди бириктиргендигинен), Көкжал ата (коркпогондугунан), Тапанча (боюнун кичинелигинен), Майжукпас (жоктон башканы айтпагандыгынан), Лапша (калп-чынды айткандыгынан) ж.б.;

4) *кесибине*: Тракторист (айылга биринчи трактор айдап келгендигинен), Экономист (колхоздо экономист болуп иштегендигинен), Мугалим (окуучуларды окуткандыгынан), Дүйшөн (жаштардан биринчи мугалим болуп мектепке иштегенинен), Учетчик (колхоздо учетчик болуп иштегендигинен), Бригадир (колхоздо бригадир болуп иштегендигинен), Завуч (көп жыл завуч болуп иштегенинен), Деректир (деректир болгондугунан), Башкарма (колхоздо башкарма болгондугунан), Милийса (органда иштегендигинен), Депутат (Жогорку Советке депутат болгондугунан), Орус кемпир (көп жыл орус тилинен сабак бергендигинен), Морьяк (аскердик милдетин аскер деңиз флотунда өтөгөн, күчтүү, олбурлуу, шамдагай келгендигинен), Көкбашы (колхоз тараганда айылга суу сүрүп келип, бөлүштүргөн адам), Электрик (электрик болуп иштеген), Айыл башчы (айыл башчы болгон), Санжырачы ата (санжыра билгендигинен), Касапчы (мал союп, сатып иштегендигинен), Дүкөнчү (Совет мезгилинде айылдык дүкөндө иштеген), Почточу (совет мезгилинде почточу болуп иштегендигинен), Молдо ата (айылда молдо болгондугунан), Афганец (Афганистанга барып кызмат өтөп келгендигинен), Капитан (Афганистандан интернационалдык милдетин өтөп капитан чинин алгандыгынан), Комбайнчы (комбайнер болуп иштегенинен), Уйчу (уй кайтарган), Жылкычы агай (мурунку учурларда жылкы баккан), Койчу (кой баккан), Саанчы жеңе (фермада уйларды сааган), Агроном (колхоз мезгилинде агроном, башкарма болгон), Балчелекчи (бал өндүргөн), Музыкант (музыкадан сабак берген), Топозчу (топоз баккан), Камазист (камаз айдаган), Теричи (элден тери алып иштеген), Кумтөр (Кумтөрдө иштеген), Кампачы (колхоз убагында кампа кармаган), Экономис кайни, Милийса кайнага, Милиса кайни, Депутат кудагы, Көкбашы бала,

Электрик бала, Учетчик аба, Тегирменчи, Кран, Ветврач, Чекис ата, Врач жеңе, Хирург, Генерал ж.б.;

5) *адам мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө жана элге жасаган ишине карата:* а) Элбагар, Элдик, Мекенчил, Дыйкан, Чебер, Ас; б) Эрке айым (эрке өскөн кыздарга карата), Овчарка (тили заар аялдарга карата), Албуут (ээ бербеген), Чыйылдак (үнү ичке бала);

б) *Жан-жаныбарларга жана куштарга ж.б. карата:* Булбул (тили так, чечен), Индюк (басканы индюка окшош болгон), Коен (чуркаганына карата), Чиркей (боюна карата), Чымчык (сүйлөгөнүнө карата), Аюу (төшү түктүү, олбурлуу), Лөк (бир тайдын этин бир жеген, иштеген ишинин майын чыгарган адамдарга карата), Зайчик (коркок адамдарга карата), Чычкан (кичинекейлигине), Жөжө (бою кичирээк, үнү ичке бала болгондуктан), Бөдөнө, Өрдөк (басканына карата), Теке (талаш-тартыш маселелерди чечкен адамдарга карата), Тоту куш (мурду тоту куштукуна окшош болгондугуна карата), Мышык (өтө чымыркай адамдарга, өз оюн бербегендерге карата), Карышкыр – (жырткыч, орой, жегич, коррупционер адамдарга карата), Түлкү – (амалкөй, алдамчы, куу адамдарга), Карга, Каргалар – (иштеген адамды тизилип күтүп отуруп, бир нерсе доолаган адамдарга) карата пайда болгон);

7) *кээ бир сөздөрдү бат-бат айткандыгына карата:* Пека (бала кезинде Перизат деген атын өзү айта албаганынан), Ну Погоди (сени шашпа, - деген сөздү көп айткандыгынан), Би-Би-Си, Википедия (маалыматтарды бат-бат тараткандарга) ж.б.;

8) *адам асылдыгына, ар түрдүү нерселерге жана табият кубулуштарына карата:* Алтын кыз (жакшы кыз), Алтын киши (мыкты киши), Күмүш бала (жакшы бала), Ташчайнар (күчтүү), Үдүк (үтүккө окшоштугуна карата), Үтүр (ийилип баскан), Бекташ (чымыр), Газик (газик машинасына окшоштурган), Кубик (кубикке окшош), Водовоз ата (сууну көп ташыган), Куюн (тез, катуу, ылдам баскан), Шамал (бирде акырын, бирде ылдам баскан) ж.б.

9) *эркелетүү маанисинде:* Тилешим (Сарт аке Тилекмат чеченди ушундайча эркелетип чакыруучу экен), Айгөлөк, Алтыш, Дика, Жеку, Заку, Каки, Куку, Куки, Кузя, Маке, Маңке, Мичу, Нааразы, Нуку, Нуке, Сташ, Таку, Тепа, Эпиш, Эку ж.б.;

10) *башка адамдарга салыштыруу маанисинде:* Жантай (Жантайып баскандыктан аталган), Жантай (өзүнөн көп жаш күчүү аял алгандыгына карата), Балбай (шамдагай, олбурлуу келгендиктен), Темир генерал (союз кезинде генералдыкты алып, тартипти темирдей кармаган), Каттани (Италиялык кино актерго салыштырып коюлган), Жолчубек (Чолпон ата – Алматы жолун салууга киришкен, башка ишке которулса да ишин жол салуу менен баштаган), Щтирлиц – (так жүргөндүгүнөн, алдын ала көрөгөчтүгүнөн), Чакнарис – (белгилүү кино актерго окшотургандыктан), Тайсон – (белгилүү боксердун жеңишке жетип турган мезгилинде төрөлгөндүгүнөн коюлган), Кыргыз Пушкини (Жоомарт Бөкөнбаев), Кыргыз Леонтиси (Мерген Турган) ж.б.;

11) *классташ, тайпалаштар арасында фамилиялары менен атоолор да кездешет. Жакшы окугандарга карата:* Ботаник, Химик, Физик, Футболист, Боксер, Очкарик ж.б. Профессор, Академик, Гений ж.б.;

12) *чыгармалардагы лакап аттар:* Чыйырды («Манас» эпосунда Манастын энесинин аты. Чыйыр курман болгондон кийин, байбичесинин Шакан аты өчүп, Чыйырды болуп калган. Элпек аке («Ак кемеде» Момун чалды келиндери ушундай тергешет). Женижок (өз аты Өтө болгон. Ал айтышта жеңи жок, тытык көйнөк кийип чыгып, атаандашын жеңген. Ошондо эл арасында: - Кайсыл акын жеңди? – Тиги, жеңижок жалмандаган акын жеңди, - дешип, бара-бара эл арасында Өтө аты унутулган).

Жогорудагы айтылгандардан сырткары, тилде кыргыз этнонимдерине байланыштуу көп сандаган лакап аттар да кеңири таралган. Мисалы, Катма (Рыскулу ата айланага көз салып, мал-жанды карап дөңдө көп отургандыктан, андан тараган уруу-урук ушундайча

аталган), Чортаман («Каныбек» романында кедейчиликтен жылаңайлак жүрүшкөн уруулардын буттарынын таманы чор баскандан аталган) ж.б.

Жалпысынан айтканда, лакап аттардын өнүмдүү, же көп таралганы тышкы көрүнүшү боюнча бир нерсе менен төп келип окшошкондугу жана нерсе, же жаныбар менен адамдын мүнөзүнүн окшоштуктарынын негизинде жасалгандыгы эсептелет.

Лакап аттардын жогоруда аталган топтору аны алып жүрүүчүлөрдүн өзгөчө белгилөөчү дене мүчөлөрүнүн, же ички жан-дүйнөсүнүн ар кыл сапаттарына карата мүнөздөлөт.

Убакыттын өтүшү менен лакап аттар да өзгөрөт, бир мезгилде оозеки түрдө айтылган лакап аттар документтештирилип, айрымдар паспортко асан чакырылып коюлган атын эмес, лакап атын жаздырып, анын урпактары ошол лакап аты боюнча фамилияларды алып жүргөн фактылары да кездешет. Мисалы, Такырбашев (атасынын өз аты башка болгон), Чылпаков, Калпакова, Күчүкова, Үтүрова ж.б.

Иликтөөдө лакап аттар абдан көп экендиги белгилүү болду. Улуу муундагы адамдар тарабынын эле эмес, окуучулар арасында, азыркы жаштарда да тергеп айтуу, лакап ат менен атай берүү учулары көп экени байкалды. Орус тилинин таасиринен улам орус тилиндеги лакап аттар да аз санда бар экени кызыгууну пайда кылды. Лакап аттардын көп санда болуусунун дагы бир себеби, бир жылы төрөлгөн улан, же кыз балдарга окшош аттар көп коюлуп, кийин бир айылда бир канча баланын аты окшош болсо, аларды айырмалаш үчүн лакап аттар пайда боло баштаган.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат. - Б., 2002.
2. Жапаров Ш. Адам аттары – эл байлыгы. - Б., 2001.
3. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология. – Б.: Лтд, 1999.
4. Шетинин Л.М. Слова, имена, вещи. - Издат. Ростовского университета, 1966.